UMAR XAYYOM VA PAHLAVON MAHMUD RUBOIYLARIDA POETIK MUSHTARAKLIK: FALSAFIY G'OYA, RAMZIY OBRAZLAR TIZIMI VA BADIIY ARXITEKTONIKA

Gulrux G'olibova
O'zbekiston Davlat Jahon tillari universiteti,
Xorijiy til va adabiyoti 3-kurs talabasi
gulruxgolibova@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24329948

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada Sharq mumtoz adabiyotining ikki buyuk mutafakkiri — Umar Xayyom (1048–1131) va Pahlavon Mahmud (1247–1326) ruboiyot merosidagi poetik mushtaraklik, g'oyaviy-falsafiy vorislik hamda badiiy-estetik o'ziga xosliklar IMRAD talablari asosida qiyosiy-tahliliy tadqiq etiladi. Tadqiqotda borliq va vaqt (dahr, falak) ziddiyati, inson umrining o'tkinchiligi, "yetmish ikki yillik hayrat" falsafasi, may, soqiy, ko'za va tuproq kabi an'anaviy ramziy obrazlarning semantik ko'lami tahlil qilingan. Shuningdek, Xayyomning fatalistik-anduhli skeptitsizmidan Pahlavon Mahmudning futuvvat (javonmardlik) harakati bilan sug'orilgan ijtimoiy-faol ma'naviy pozitsiyasiga o'tish jarayoni "danak va daraxt" nisbati misolida ilmiy dalillangan. Ruboiy janrining aruz tizimidagi o'lchovlari (hazaj bahri shajaralari), qofiya qurilishi hamda adabiyotshunoslikdagi dolzarb matnshunoslik muammosi bo'lgan sayyor ruboiylar tabiati yoritib berilgan.
Kalit so'zlar: Umar Xayyom, Pahlavon Mahmud, ruboiy, poetik mushtaraklik, aruz, hazaj bahri, futuvvat, javonmardlik, sayyor ruboiylar, komparativistika, ramziy obraz.

Abstract: This scholarly article provides a comprehensive comparative-analytical study of the poetic affinity, philosophical-ideological continuity, and artistic-aesthetic characteristics in the rubaiyat heritage of two prominent figures of classical Eastern literature — Omar Khayyam (1048–1131) and Pahlavan Mahmud (1247–1326), structured according to IMRAD standards. The research examines the dichotomy of existence and time (dahr, celestial sphere), the transience of human life, the philosophy of "seventy-two years of astonishment," and the semantic scope of traditional symbolic imagery such as wine, cupbearer, jug, and dust. Furthermore, it scientifically substantiates the transition from Khayyamian fatalistic and mournful skepticism to Pahlavan Mahmud's socially active spiritual stance rooted in the futuwwa (chivalry) movement, conceptually interpreted through the "seed and tree" metaphor. The study also sheds light on the metric framework of the rubai genre within the aruz system (branches of the hazaj meter), rhyme patterns, and the textual issue of migratory (wandering) quatrains in Oriental literary studies.
Keywords: Omar Khayyam, Pahlavan Mahmud, rubai, poetic affinity, aruz, hazaj meter, futuwwa, chivalry, wandering rubaiyat, comparative literature, symbolic imagery.

KIRISH (INTRODUCTION)

Sharq mumtoz poetikasida ruboiy janri o'zining to'rt misraga jo bo'lgan g'oyat ixcham shakli, ichki intellektual tarangligi, falsafiy-ontologik sig'imi va favqulodda kutilmagan mantiqiy xulosalari bilan alohida maqomga ega. Jahon so'z san'atida ruboiy janrining falsafiy mezonlarini yuksak cho'qqiga ko'targan mutafakkir shubhasiz Umar Xayyomdir. Xayyom to'rtlik shaklini koinot sirlari, inson qismati, dahr jabri, borliqning zohiriy va botiniy mohiyatini aql tarozisiga soluvchi universal estetik hodisaga aylantirdi. Biroq fors-turkiy adabiy muhitida Umar Xayyomdan so'ng ruboiy janrini butun umrlik adabiy faoliyatining o'zagiga aylantirgan, uning falsafiy-badiiy silsilasini yangi tarixiy sharoitda davom ettirgan buyuk siymo sifatida Pahlavon Mahmud (Puryoyvaliy) maydonga chiqdi.

Adabiyotshunoslik tarixida Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Fuzuliy singari buyuk so'z san'atkorlari ham ruboiy janrida nodir durdonalar yaratgan bo'lsalar-da, mazkur janr ularning ijodiy devonlarida yetakchi o'rin egallamagan. Pahlavon Mahmud esa butun umri davomida ruboiyot yo'nalishida qalam tebratib, o'zining 79 yillik barakali hayotida (1247–1326) to'plagan hayotiy tajribalari, tasavvufiy mushohadalari va javonmardlik e'tiqodini to'rtliklar qa'riga jo etdi. Shu boisdan adabiyotshunoslikda Pahlavon Mahmudga nisbatan "Xorazm Xayyomi" sharafli unvoni berilganligi bejiz emas.

Ushbu adabiy merosni tadqiq etish jarayonida professor Najmiddin Mallaev Pahlavon Mahmudni "Xayyomning xalafi" va "Xorazm Xayyomi" deb atagan bo'lsa, adabiyotshunos Hodi Homidiy uni "Xayyom an'analarining davomchisi" sifatida baholagan. Taniqli olim va tarjimon To'xtasin Jalolov o'zining "Mardlik va odamiylik taronalari" tadqiqotida har ikki mutafakkir ruboiylaridagi musiqiy ohang, teran fikr va ifoda nafosatini qiyoslab, ularning bir-biriga g'oyat yaqin turishini ko'rsatgan. Shoir va adabiyotshunos Matnazar Abdulhakim esa o'zining "Muborak mushtarakliklar, tabarruk tafovutlar" nomli konseptual tadqiqotida Xayyom va Mahmud munosabatlarini salaf va xalaf kontekstida, vorislik, mushtaraklik va o'ziga xoslik uchligida yoritgan.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, yaqin vaqtgacha sovet mafkuraviy tazyiqlari tufayli Umar Xayyom ham, Pahlavon Mahmud ham biryoqlama tarzda — mayxo'rlikni kuylagan shakkok yoki moddiyunlik tarafdori bo'lgan dahriy sifatida talqin qilib kelindi. Aslida esa har ikki mutafakkir ruboiyoti umumislomiy falsafa, xususan, tasavvufning vahdati vujud qarashlari va insonparvarlik aqidalari zaminida shakllangan. Ushbu maqolaning maqsadi — Umar Xayyom va Pahlavon Mahmud ruboiylaridagi poetik mushtaraklikni ontologik, timsoliy, struktur-metrik va ruhiy-psixologik sathlarda kompleks tarzda ochib berishdan iboratdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (LITERATURE REVIEW AND METHODS)

Tadqiqot jarayonida qiyosiy adabiyotshunoslik (komparativistika), qiyosiy-tarixiy, germenevtik va struktur-semantik tahlil metodlaridan foydalanildi. Sharq mumtoz poetikasining aruz ilmi, qofiya va badiiy san'atlar qonuniyatlari tahlil uchun nazariy-metodologik asos qilib olindi. Adabiy komparativistikaning yetakchi nazariyotchilari V.M.Jirmunskiy, D.Dyurishin hamda milliy adabiyotshunoslikda G.Xalliyeva, D.Quronov, N.Mallaev, H.Homidiy, T.Jalolov va M.Abdulhakimning nazariy xulosalariga tayanildi.

Tadqiqotning manbalar bazasini quyidagi birlamchi va ilmiy manbalar tashkil etadi:

1. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan Pahlavon Mahmud ruboiyotiga oid qo'lyozma nusxalar (xususan, Muhammad Rahimxon Soniy Feruz ko'chirgan nodir qo'lyozma, Hasan Murod qori nusxasi hamda akademik Yahyo G'ulomov taqdim etgan 334 ta ruboiydan iborat majmua).

2. Tarixiy tazkiralar: Lutf Alibek Ozarning "Otashkadayi Ozariy" tazkirasi (1299-hijriy/1881-yilgi Bombay nashri), Shamsiddin Somiyning "Qomus ul-a'lom" asari (V va VI jildlar), Kamoliddin Husayn Fanoiyning "Majolis ul-ushshoq" hamda Xorazmda bitilgan "Manoqib" qo'lyozmalari.

3. Umar Xayyom ruboiyotining professor Shoislom Shomuhamedov hamda Jamol Kamol tomonidan amalga oshirilgan ilmiy-tanqidiy tarjimalari.

4. Pahlavon Mahmud ruboiylarining To'xtasin Jalolov, Matnazar Abdulhakim, Muinzoda, Vasfiy, Boqir va Ulfat tomonidan fors-tojik tilidan o'girilgan tarjima to'plamlari.

Tahlil davomida adabiy aloqalar va ta'sir nazariyasi doirasida salaf (Xayyom) matnidagi boshlang'ich estetik impulsning xalaf (Mahmud) ijodida qay tarzda transformatsiyalashgani va o'ziga xos milliy-mintaqaviy kolorit kasb etgani qiyoslandi.

NATIJALAR (RESULTS)

Olib borilgan qiyosiy-poetik tahlillar Umar Xayyom va Pahlavon Mahmud ruboiyotida poetik mushtaraklik to'rt asosiy ustunda namoyon bo'lishini ko'rsatdi: ontologik mushohada va

zamon talqini; ramziy-metaforik timsollar tizimi; zohir va botin dialektikasidagi lirik "men"; shuningdek, ruboiyning metrik-kompozitsion arxitektonikasi hamda sayyor matnlar tabiati.

1. Ontologik mushohada va vaqt konsepsiyasi

Har ikki shoir poetikasida dunyo, inson va vaqt (dahr, falak) munosabati markaziy o'rinda turadi. Ularning har ikkalasi ham insonning moddiy asosini chuqur mushohada etib, vujudning to'rt unsur — tuproq, o't, suv va havodan tarkib topganini e'tirof etadi. Biroq inson umrining poyonsiz koinot qarshisidagi cheklanganligi mutafakkirlarni qattiq hayratga soladi.

Ushbu g'oyaviy mushtaraklik "yetmish ikki yillik aqliy izlanish va sarhadsiz hayrat" motivida to'liq tutashadi. Umar Xayyom koinot qonuniyatlarini qanchalik chuqur o'rganmasin, uning tub sirini aql bilan to'liq anglab yetolmaganini shunday ifodalaydi:

Tunu kun o'ylarim yetmish ikki yil,
Angladim hech narsa ma'lum bo'lmabdi.

Pahlavon Mahmud mazkur poetik formulasini qabul qilib, o'zining dunyoqarash silsilasi bilan boyitadi va fikr doirasini yanada kengaytiradi:

Yetmish ikki yil tunu kun fikr etdim,
Biz keldigu bosh aylanib... hayron jo'nadik.

Ushbu qiyosda salaf va xalafning dunyoni bilish chegaralari haqidagi falsafiy xulosasi mushtarakdir. Har ikki shoir uchun ham inson aqli sarhadsiz ilohiy sirlar qarshisida ojiz qoladi. Ilmning eng yuksak cho'qqisi — Hayrat maqomidir. Bu Hayrat esa insonni takabburlikdan xalos etib, botiniy kamolot sari yo'naltiradi.

Shu bilan birga, charxi falakning vafosizligi, zamonaning oqibatsizligi va nohaqliklarga nisbatan isyonkor munosabat ham mushtarak ohang kasb etadi. Umar Xayyom falakning beparvoligidan bahs etib, "Bu charx yulduzlarga soladi qiron" deya taassuf bildirsa, Pahlavon Mahmud unga hamohang tarzda zolim falakning teskari yurishiga e'tiroz bildiradi:

Ey charxi falak, zamonayi dunparvar,
Teskari yurishing to'g'riga xatar:
Nodon bosh ustida-yu dono poymol,
Yo rab, bu falakni et zeru zabar.

2. Ramziy-metaforik timsollar tizimi: May, Soqiy, Ko'za va Tuproq

Sharq mumtoz she'riyatida may va u bilan bog'liq timsollar tizimi (soqiy, qadah, xarobot, piri mug'on) ko'p qatlamli majoziy xarakterga ega. Umar Xayyomda ham, Pahlavon Mahmudda ham "may" aslo zohiriy mast qiluvchi ichimlik emas, balki g'aflat uyqusidan uyg'otuvchi ma'rifat, ilohiy ishq va hayot lazzatining falsafiy simvolidir.

Pahlavon Mahmud ruboiylarida may timsoli tonggi poklanish va ruhiy uyg'onish ramzi sifatida keladi:

Gul yuzida bulut niqobdir hanuz,
Ko'ngullarda mayli sharobdur hanuz,
Uxlamagin, g'aflat vaqtimi hozir?
May ich, jono, zero oftobdur hanuz.

Bu yerda lirik qahramonning "g'aflat vaqti emas" deb xitob qilishi Xayyomning "Uyg'on, saharlik bodasin ich" degan da'vatkor satrlari bilan bevosita uyg'unlashadi. Hayit bayrami, sahar chog'i soqiyning mayi nob tutishi — qalbning dunyoviy kirlardan forig' bo'lishiga ishoradir:

Hayit kelsa savob ish bitgusidir,
Sahar soqiy mayi nob tutgusidir,
Namozingni qo'yib, ro'zangni tark et,
Bugun gunohni savob bitgusidir.

Bundan tashqari, kulol, ko'za va tuproq ramzlari har ikki ijodkor poetikasida materiyaning uzluksiz aylanishi, o'tmishda yashab o'tgan go'zallar va donishmandlarning vujudi tuproqqa qorishib ketganligi haqidagi tasavvufiy panteistik (vahdati mavjud) qarashni yoritadi. Umar Xayyomning ko'zadagi loy bir vaqtlar qaysidir go'zalning zulfi yoki ko'zi bo'lgani haqidagi mashhur timsoli Pahlavon Mahmudda quyidagicha badiiy talqin etiladi:

Ul qodirki arzu aflok yaratdi,
Ko'ngulda dog', dilni g'amnok yaratdi.
Mushkin zulflarniyu yoqut lablarni
Yerga qorib, oxirda xok yaratdi.

Pahlavon Mahmud yer qa'ridagi tuproqqa boqib, har bir zarrada insoniy qiyofalarni ko'radi: "Yerga aralashib yotar necha dil, / Jahon zarralari — lab, tish yoki til, / Yerdan unib chiqqan sunbul, yo gulni / Go'zallarning sochi, yo yuzi degil". Bu misralar Xayyomona nigohning Pahlavon Mahmud qalbida naqadar tabiiy va yuksak mahorat bilan davom ettirilganini ko'rsatadi.

3. Zohir va botin dialektikasi: Lirik "men" va ichki tug'yon

Poetik mushtaraklikning eng nozik qirralaridan biri — har ikki shoirning zohidlik va riyokorlikka qarshi qo'ygan "rindona erkinlik" hamda lirik "men"ning botiniy sirliligidir. Zohid o'zining quruq toat-ibodati bilan jannat da'vosini qilib, oshiqni do'zax bilan qo'rqitmoqchi bo'lganida, har ikki mutafakkir ham uning yuzidagi riyo niqobini yirtib tashlaydi.

Pahlavon Mahmud zohidga xitob qilib aytadi:

Na choraki malomatdur vatanim,
Ishq o'ldirdi, sevgi mening kafanim.
Jannat bog'larida sen o'tir, zohid,
Men — mast bulbul, do'zax mening chamanim.

Ayniqsa, insonning zohiriy holati bilan botiniy qudrati o'rtasidagi ziddiyatni ifodalashda ikki shoir bir-biriga javob bergandek jaranglaydi. Umar Xayyom shaxsning botiniy daxlsizligini shunday bayon etadi:

Desalar mayparast xuddi o'sha — men,
Desalar fosiq, mast, xuddi o'sha — men.
Sirtimga qo'y boqma, ichimda o'zim,
Bo'lsam balandmi, past xuddi o'sha men.

Pahlavon Mahmud esa bu botiniy "ichimda o'zim" konsepsiyasini o'zining pahlavonlik ruhiyati va daryodek toshqin qalbi orqali yanada shiddatli, monumentallashgan timsollarda ifodalaydi:

Mangu qazo izmida siymoman men,
Yaktolar ichida, balki yaktoman men.
Sirtim osoyishta, ichim tug'yondir,
Qa'rinda nahang suzguvchi daryoman men.

Har ikki misolda ham tashqi ko'rinish (sirt) aldamchi ekani, insonning haqiqiy ma'naviy qiymati uning ichki olamidagi ilohiy ishq va botiniy tug'yonda ekanligi poetik qiyos asosida dalillanadi.

4. She'riy arxitektonika, aruz tizimi va qiyosiy tahlil

Ruboiy janrining mumtoz qoidalariga ko'ra, har qanday to'rtlik ham ruboiy hisoblanmaydi. Sharq aruzshunosligida (xususan, Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a", Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" asarlarida ta'kidlanganidek), ruboiy qat'iy ravishda aruz vaznining hazaj bahri shajaralariga mansub maxsus o'lchovlarda yozilishi shart. Bu o'lchovlar hazajning axram (12 ta vazn) va axrab (12 ta vazn) tarmoqlaridan iborat bo'lib, jami 24 ta maxsus vaznni tashkil qiladi.

Umar Xayyom va Pahlavon Mahmud ruboiylari aynan mana shu axrab va axram shajaralarining yetakchi vaznlarida — asosan maf'uvlu mafoiylun mafoiylun fa'ul yoki maf'uvlu mafoiylu mafoiylun fa' kabi afoillar tizimida yaratilgan. Bu esa har ikki ijodkor ruboiyotida musiqiy ritm, pauzalar uyg'unligi va qofiyaviy intonatsiyaning yuksak darajada bir xilligini ta'minlagan.

Qofiyalanish tizimida ham har ikki mutafakkir klassik an'anaga tayanadi: odatdagi ruboiy shakli a-a-b-a tartibida, taronai ruboiy shakli esa to'rtta misraning barchasi o'zaro qofiyalangan (a-a-a-a) holatda keladi. Pahlavon Mahmudning "Uch yuz Ko'hi Qofni kelida tuymoq / Dil

qonidan bermoq falakka bo'yoq / Yoinki bir asr zindonda yotmoq / Nodon suhbatidan ko'ra yaxshiroq" ruboiysi aynan taronai ruboiy shaklining yorqin namunasidir.

1-jadval. Umar Xayyom va Pahlavon Mahmud ruboiyotidagi asosiy poetik parametrlar qiyosi

Tahlil mezonlari	Umar Xayyom poetikasi	Pahlavon Mahmud poetikasi	Poetik mushtaraklik mohiyati
Asosiy falsafiy o'zak	Ontologik mushohada, inson aqli va dahr to'qnashuvi, fano muqarrarligi	Tasavvufiy vahdati vujud, axloqiy poklanish, futuvvat (javonmardlik)	Inson umrining o'tkinchiligi, "yetmish ikki yillik hayrat" va ma'naviy kamolot ideali
Ramziy obrazlar	May, soqiy, ko'za, xarobot, loy, falak, xumona	Mayi nob, soqiy, ko'za, kafan, daryo, nahang, tuproq	Mayning ilohiy ma'rifat ramzi ekani; tuproqning o'tmish go'zallari xoki sifatidagi talqini
Lirik qahramon ruhiyati	Falsafiy sokinlik, g'amgin-shikvali skeptitsizm, anduhli hayotsevarlik	Shiddatli tug'yon, pahlavonlik jasorati, yorug' optimizm va mardlik	Riyokor zohidga nafrat, botiniy erkinlik ("ichimda o'zim") va rindona mustaqillik
Ijtimoiy munosabat	Dahr jabridan keksayish, bevafo zamondan chekinish, uzlat	Zamon jabr-zulmiga qarshi faol kurash, mazlumlarga panoh bo'lish	Noinsoniy muhit va jaholat ahlini qat'iy rad etish, nodon suhbatidan qochish
Metrik tuzilishi	Aruz tizimi: hazaj bahrining axrab va axram shajaralari	Aruz tizimi: hazaj bahrining axrab va axram shajaralari	24 ta mumtoz ruboiy o'lchoviga qat'iy rioya etilishi, a-a-b-a va a-a-a-a qofiyalanishi

5. Sayyor ruboiylar muammosi va matnshunoslik xulosalari

Poetik mushtaraklikning shu darajada teranligi Sharq qo'lyozma manbalarida o'ziga xos matnshunoslik muammosini — sayyor ruboiylar fenomenini yuzaga keltirgan. Ruboiyotda muallif taxallusi kamdan-kam qo'llanilishi sababli, kotiblar tomonidan Umar Xayyom va Pahlavon Mahmud ruboiylari bir-biriga almashtirib ko'chirilgan holatlar ko'plab uchraydi.

Xususan, quyidagi ruboiy uzoq vaqt davomida har ikki shoir ijodida talash bo'lib kelgan:

Ul qodirki arzu aflok yaratdi,
Ko'ngilda dog', dilni g'amnok yaratdi,
Mushkin zulflarni-yu, yoqut lablarni
Yerga qorib, oxirda xok yaratdi.

Mazkur ruboiyni professor Shoislom Shomuhamedov Umar Xayyom qalamiga mansub deb tarjima qilgan bo'lsa, To'xtasin Jalolov uni Pahlavon Mahmud devoni tarkibiga kiritgan.

Xuddi shunday, "Qaro yer qa'ridan to avji zuhal..." misralari bilan boshlanuvchi mashhur falsafiy ruboiy ham uzoq yillar Abu Ali ibn Sino va Umar Xayyom muxlislari o'rtasida munozaraga sabab bo'lgan.

Adabiyotshunos Yoqubjon Ishoqov Pahlavon Mahmudga nisbat berilgan dastlabki to'plamdagi 56 ruboiyni forsiy ruboiynavislar devonlari bilan qiyoslaganda, ulardan 5 tasi boshqa shoirlarning (masalan, Hiloliy, Urfiy Sheroziy) sayyor ruboiylari ekani aniqlangan. Matnshunos Jo'rabek Mahmudov O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondidagi 11 ta manbani o'rganib, 200 dan ortiq ruboiy orasidan 110 tasining aynan Pahlavon Mahmudga mansubligini ilmiy asoslagan. Bu faktlar har ikki shoir poetik tafakkur tarzi, uslubi va badiiy tili bir-biriga qanchalik singishib ketganligining yorqin matniy isbotidir.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Umar Xayyom va Pahlavon Mahmud ruboiylaridagi poetik mushtaraklikni tadqiq etish jarayonida ularning dunyoqarashidagi fundamental farqlar va tipologik tafovutlarni ham e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Bu farqlar, eng avvalo, ikki shoir yashagan tarixiy davr va ularning ijtimoiy-ma'naviy maqomi bilan belgilanadi.

Umar Xayyom XI–XII asrlarda, Saljuqiylar saltanati ravnaq topgan, biroq ilmiy erkinlik bilan dogmatik sxolastika o'rtasida ziddiyat kuchaygan davrda yashadi. Xayyom qomusiy olim (matematik, astronom, faylasuf) sifatida borliqqa analitik aql va kuzatuvchi nigohi bilan qaradi. Uning ruboiyotida dahrning shafqatsiz qonuniyatlariga nisbatan ma'yus anduh, skeptitsizm va istehzoli murosasizlik ustunlik qiladi. Xayyom dunyoni o'zgartirishga da'vo qilmaydi, balki insonni o'tkinchi lahzani g'animat bilib, azobli savollardan forig' bo'lishga chorlaydi.

Pahlavon Mahmud esa XIII–XIV asrlarda — mo'g'ul istilosi Xorazm zaminini vayron qilgan, Chingizxon yurishlarining qonli jarohatlari hali bitmagan eng dahshatli fojiali davrda dunyoga keldi. Shoir o'zining tarixiy fojeasini bir ruboiyga jo qilib shunday yozadi:

Davronda ko'p ko'zni men giryon ko'rdim,
Neki balo bo'lsa, beomon ko'rdim.
Nuh-ku ming yil yashab ko'rdi bir to'fon,
Men Nuh bo'lmasam ham ming to'fon ko'rdim.

Bu tarixiy zamin Pahlavon Mahmudni shunchaki falsafiy kuzatuvchi emas, balki xalq himoyachisi, faol kurashchi va amaliy harakat rahnamosi bo'lishga undadi. Pahlavon Mahmud Xivadagi shahar hunarmand-kosiblari va pahlavonlarining "futuvvat" (javonmardlik) harakatining ma'naviy piri edi. Shu bois, uning ruboiylarida Xayyomdagi ma'yuslik o'rnini yorug' optimizm, jismoniy va ma'naviy barkamollik, odamlarga beg'araz yaxshilik qilish, mazlumlarga dastgir bo'lish g'oyalari egallaydi:

O'z nafsingga bo'lgin amir, shunda mardsan,
O'zgalarga bo'lma haqir, shunda mardsan,
Yiqilganni tepib o'tish mardlik emas,
Aftodaga bo'lsang dastgir, shunda mardsan.

Matnazar Abdulhakim ushbu tafovutni juda nozik ifodalab: "Umar Xayyom ruboiylari danakning mag'zi bo'lsa, Pahlavon Mahmud ruboiylari shu danakdan unib chiqqan daraxtdir", deya baholaydi. Darhaqiqat, Xayyom falsafiy fikr urug'ini (ontologik skeletni) bergan bo'lsa, Pahlavon Mahmud bu g'oyalarni javonmardlikning amaliy qoidalari, xalqona soddalik, kurashchanlik va qalb harorati bilan tirik daraxt kabi ko'kartirdi.

Shuningdek, o'tgan asr adabiyotshunosligidagi shoirlarni dahriylikda ayblash yoki ularni moddiyunlik doirasiga tiqishtirish tendensiyasi mutlaqo asossiz ekani bugungi ilmiy talqinlarda to'liq isbotlandi. Pahlavon Mahmudning to'rt yuzdan ortiq ruboiylari Qur'oni Karim va Hadisi Sharif g'oyalari, Najmiddin Kubro asos solgan Kubraviya tariqatining zikr va fano tushunchalari hamda vahdati vujud falsafasi bilan chambarchas bog'liqdir. Xoja ahlining molparastligini tanqid qilish — bu dunyoviy inqilobiy chaqiriq emas, balki futuvvatning nafsoniy hirsni jilovlash va faqr rutbasini ulug'lash haqidagi so'fiyona ta'limotidir.

XULOSA (CONCLUSION)

Umar Xayyom va Pahlavon Mahmud ruboiyotini qiyosiy-poetik jihatdan tadqiq etish quyidagi ilmiy xulosalarni chiqarish imkonini beradi:

1. Janriy va falsafiy vorislik: Pahlavon Mahmud Sharq adabiyoti tarixida Umar Xayyomdan so'ng ruboiy janrini asosiy ijodiy maydonga aylantirgan va uning falsafiy-intellektual ko'lamini yangi bosqichga ko'targan eng qudratli xalafdir. Har ikki ijodkor to'rtlik shaklida koinot va inson mohiyatini yaxlit badiiy tizim darajasida aks ettirgan.

2. G'oyaviy mushtaraklik: Har ikki mutafakkir dunyoqarashida umrning o'tkinchiligi, "yetmish ikki yillik hayrat" silsilasi, moddiy borliqning nisbiyligi va ilohiy haqiqat oldida inson aqlining ojizligi konseptual asos sifatida namoyon bo'ladi. Ular zohidona riyoni, mutaassiblikni qat'iy rad etib, botiniy poklik va chin e'tiqodni ulug'laydilar.

3. Badiiy va ramziy yaxlitlik: Ruboiy matnida qo'llanilgan may, soqiy, qadah, ko'za va tuproq timsollari zohiriy mayparastlik emas, balki koinotdagi abadiy evrilishlar, ilohiy ma'rifat va ruhning tan jismidagi o'tkinchi mehmondorchiligini ifodalovchi universal simvollardir. Aruzning hazaj bahri (axrab va axram shajaralari) qonuniyatlariga qat'iy rioya etilishi har ikki ijodkor merosida ichki musiqiy ohangdorlikni yuzaga keltirgan.

4. Tipologik o'ziga xoslik: Salaf va xalaf o'rtasidagi asosiy farq — kayfiyat va ijtimoiy pozitsiyadadir. Xayyomda intellektual kuzatuv va g'amgin fatalizm ustun bo'lsa, Pahlavon Mahmudda bu holat futuvvat (javonmardlik) amaliyoti, o'z nafsini yengish, mazlumlarga yordam berish va elparvarlik ideallari orqali faol hayotiy kurashchanlikka aylantiriladi.

5. Matnshunoslik saboqlari: Ruboiylardagi chuqur poetik va uslubiy o'xshashlik asrlar davomida sayyor ruboiylar fenomenini keltirib chiqargan. Bu esa mumtoz qo'lyozmalarni nashr etishda jiddiy qiyosiy-tekstologik ekspertizani va har bir shoirning o'ziga xos leksik-semantik "ovozi"ni farqlash zaruratini talab etadi.

Umar Xayyom va Pahlavon Mahmudning ruboiyot durdonalari insoniyat ma'naviy xazinasining boqiy merosi bo'lib, bugungi kunda ham yosh avlodni ma'naviy poklik, yuksak tafakkur va insonparvarlik ruhida tarbiyalashda tengsiz manba bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Abdulhakim M. Tafakkur chorrahalarida: Tarjimon talqinlari. – Urganch: Xorazm, 2013. – 280 b.
2. Bertels Ye. E. Sufizm i sufiyskaya literatura. – Moskva: Nauka, 1965. – 524 s.
3. G'aipova H., Ortiqova M. Shoir publitsistikasida muammoli maqola // Filologiya va san'atshunoslikning dolzarb masalalari. – Urganch, 2026. – B. 284–302.
4. Homidiy H. Qirq besh alloma hikoyati. – Toshkent: Fan, 1995. – 192 b.
5. Jalolov T. Mardlik va odamiylik taronalari (Pahlavon Mahmud ruboiylari tarjimalari va tadqiqot). – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1975. – 160 b.
6. Komilov N. Tasavvuf. Birinchi kitob. – Toshkent: Yozuvchi, 1996. – 225 b.
7. Mahmudov J. Pahlavon Mahmud hayoti va adabiy merosining matniy tadqiqi: Filol. fanl. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2006. – 72 b.
8. Mallaev N. Xorazm Hayyomi // Sharq yulduzi. – 1963. – №4. – B. 152–153.
9. Mallaev N. O'zbek adabiyoti tarixi. I kitob. – Toshkent: O'qituvchi, 1976. – B. 171–173.
10. Navoiy Alisher. Mezon ul-avzon (Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. 16-jild). – Toshkent: Fan, 2000. – 340 b.
11. Pahlavon Mahmud. Ruboiylar (Forschadan T. Jalolov tarjimasi). – Toshkent: O'zSSR Davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1962. – 112 b.
12. Pahlavon Mahmud. Berdim qalamimga so'z (Ruboiylar to'plami. So'zboshi va tarjimalar muallifi M. Abdulhakim). – Toshkent: Akademnashr, 2022. – 360 b.

13. Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. Funun ul-balog'a. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 144 b.
14. Umar Xayyom. Ruboiylar (Forschadan Sh. Shomuhamedov tarjimasi). – Toshkent: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1970. – 208 b.
15. Umar Xayyom. Ruboiylar (Aruzda J. Kamol tarjimasi). – Toshkent: O'zbekiston, 2011. – 160 b.